

Rodnost i razvoj u Srbiji

www.pravoslovo.net

Teme ove knjige jesu rodne nejednakosti u Srbiji, odnosno relativni položaj žena (u odnosu na muškarce) u društvenom razvoju i karakteristike rodni nejednakosti tokom devedesetih godina, kao i ženske razvojne perspektive.

Rodnost je termin pod kojim se uobičajeno podrazumevaju sve one razlike između muškaraca i žena koje nadilaze njihove biološke (polne) karakteristike i razlike. To su one karakteristike koje su, u najširem smislu reči, društveno uslovljene i otuda promenljive. Muške i ženske uloge u svakom društvu oslikavaju uslove proizvodnje, reprodukcije, kulturnih, religijskih i ideoloških sistema koji preovlađuju u tom društvu. Tako, odnosi među polovima dobijaju različiti oblik u različitim društvenim uslovima. Drugim rečima, to znači da je veći deo podele rada, prava i obaveza muškaraca i žena određen od strane društva i, zbog toga, promenljiv. Ono što je konstanta u patrijarhalnom društvu jeste da se te razlike između muškaraca i žena obrću u korist, odnosno favorizuju muškarca, a diskriminišu ženu.

Tradicionalna razvojna teorija, npr. neoklasična, koja je poslužila kao ideološka potka, odnosno kao razvojna ideologija procesu globalizacije najčešće zanemaruje rodnost kao kategoriju. Međutim, razvojna ekonomija i studije razvoja, pogotovo alternativne razvojne teorije, zahvaljujući stalnoj feminističkoj kritici, počele su da uočavaju značaj rodnosti za realističnu analizu razvojnih procesa, već duže od tri decenije. Razvojni koncepti poput: žena u razvoju (WID), žene i razvoj (WAD) i rodnost i razvoj (GAD), obogaćuju razvojnu ekonomiju i studije razvoja novim perspektivama. Ovi koncepti u analizu razvojnih procesa uvode rodnost kao novu kategoriju.

Koji god teorijski ugao posmatranja odabrali, moraju se na adekvatan način povezati varijable različitih analitičkih nivoa i uključiti rodnu analizu u svaki od njih: mikro (lokalni) nivo, mezo (rodnost i klase) i makro (država i međunarodni ekonomski odnosi). Ako je jedno od centralnih pitanja koje savremena razvojna teorija danas postavlja kako formulisati novu istraživačku agendu (Schuurman, F. J., 1993), tada rodnost mora postati područje te istraživačke agende. Drugim rečima, analitički okvir novih istraživanja mora analizirati odnose između različitih učesnika, različitih odnosa snaga i njihovih struktura na različitim analitičkim nivoima. Teorijska perspektiva rodnosti ohrabriće mnoge kritičke poglede na društvene procese u razvoju, doprineti vidljivosti položaja žene u razvojnoj teoriji i praksi, kao i razumevanju sistemskih nejednakosti u odnosima rodnosti.

Ekonomisti su skloni redukcionističkom tretiranju nejednakosti. U stvari,

ekonomisti su skloni reducionističkom tretiranju stvarnosti uopšte, pa time i društvenih nejednakosti (Leijonhufvud, 1973, Hendersen, H., 1988). Ekonomisti bogatstvo i raznolikost nejednakosti koje karakterišu ljudsko društvo svode na samo one nejednakosti koje su jasno vidljive, odnosno kvantitativne i merljive, a to onda znači na one nejednakosti koje pripadaju tržištu i javnoj sferi. To su nejednakosti koje se prevashodno odnose na ekonomske nejednakosti između muškaraca i žena u sferi rada i zaposlenosti, kao i neke političke i društvene nejednakosti. Međutim, nejednakosti koje se odvijaju unutar porodice i domaćinstva, u tzv. privatnoj sferi, najčešće ostaju van domašaja tradicionalnih istraživanja.

Uviđajući ogroman značaj ovih skrivenih nejednakosti na javne i na tržišne odnose, feministkinje ekonomistkinje su među prvima nastojale da ih prepoznaju, učine vidljivim i kvantificiraju (Warine, M., 1989). Otud njihov toliki angažman na prikupljanju kvalitativne dokumentacije - dok je odgovor tradicionalnih ekonomista, istraživača i preovlađujućeg dela javnosti na njihove napore bio gotovo ignorantski. Feministički istraživački rezultati i njihove preporuke za akciju, odnosno mere pozitivne diskriminacije koje predlažu, nacionalne vlade i međunarodne agencije, kao uostalom i Međunarodna banka za obnovu i razvoj prihvataju samo onda i utoliko kada im mogu poslužiti kao adekvatno opravdanje za ulaganja i investicione napore koje ove institucije čine na osnovu jasno prepoznatih sopstvenih interesa. Njihovi razvojni interesi oličeni su, pre svega, u podsticanju privrednog rasta nacionalnih ekonomija i u suzbijanju problema siromaštva. Danas rast i siromaštvo nisu više dileme tipa ili-ili već perspektive i-i.

Feministička kritika razvoja doprinela je ne samo redefinisaju razvojnih ciljeva i uključivanju rodne jednakosti među ključne razvojne ciljeve, već i transformisanju postojeće razvojne paradigme. Danas mnogi istraživači razvoja naglašavaju potrebu povezivanja ekološki prihvatljivog razvoja sa humano orijentisanim razvojem. Razvoj, u smislu društvenog napretka, postoji samo ukoliko nisu ugroženi takozvani spoljni i unutrašnji limiti razvoja. Spoljni limiti su mir i opstanak same planete, dok su unutrašnji limiti razvoja opredeljeni sposobnošću društva da zadovolji osnovne (egzistencijalne) potrebe svojih članova. Nema razvoja ukoliko su mir i opstanak planete ugroženi, kao i ako je ugrožena sposobnost ljudi da zadovolje svoje elementarne potrebe. Nadalje, prema alternativnom shvatanju humanog razvoja i konceptu Alternativnog razvoja (What Now, 1975), razvoj realizovan unutar tako opredeljenih limita vrednuje se kao manje ili više zdrav razvoj.

One razvojne politike koje ne uzimaju u obzir rodnost imaju, danas, ograničen obim. Čak je i poslednji Izveštaj Svetske banke za obnovu i razvoj (King, E., Mason, A., 2001) utvrdio da su troškovi rodnih nejednakosti veoma visoki i da društva u kojima vlada visoka rodna diskriminacija plaćaju višu cenu u siromaštvu, sporom ekonomskom rastu i nižem standardu života. Takođe, Izveštaj naglašava da su rodne nejednakosti najveće u siromašnim zemljama i,

unutar njih, među siromašnim slojevima stanovništva.

Specifične karakteristike i okolnosti rodni nejednakosti u Srbiji

Uz sve kritičke zamerke koje imam u odnosu na tradicionalnu razvojnu teoriju, pogotovo neoklasičnu, ja se u svojoj analizi rodni nejednakosti u Srbiji oslanjam na dualnu sistemsku i neoinstitucionalnu teoriju. Dualna sistemaska teorija nas upozorava na značaj unutrašnjih a još više međunarodnih struktura i odnosa, koje predstavljaju barijeru razvoju društava periferije, ali i barijeru razvoju ugroženim društvenim grupama u okviru pojedinačnog društva. Prema ovoj/ovim teoriji/ama podređenosti žena ima dvostruku osnovu: u ekonomskom sistemu kapitala i u patrijarhatu (Hartmann, H., 1981; Morel, I. A., 1999). To se može primeniti na Srbiju, gde podređenost žena objašnjavam u kontekstu artikulacije interesa između od strane države dirigovanog nerazvoja i patrijarhalnog društva. Dirigovani nerazvoj definišem kao od strane države uvedeni sistem koji je, tokom devedesetih godina, sprečavao Srbiju (i Crnu Goru, odnosno Saveznu Jugoslaviju) od procesa ekonomske, političke i društvene transformacije, koji su se dešavali u bivšem socijalističkom bloku Istočne Evrope (uobičajeno nazivane „tranzicijom“, vidi Kuzmanović, 1997). Drugim recima, država je preduzimala institucionalne mere da bi sprečila tranziciju. Na primer, Vlada je centralizovala postojeće resurse (mada pretežno zastarele i amortizovane). Ona je ponovo nacionalizovala već privatizovan industrijski kapital, preuzela mnoga javna preduzeća. Ironično, sama Vlada je ohrabrivala transfer javnog kapitala u ruke privilegovanih pojedinaca, dok je u isto vreme vodila snažnu kampanju u medijima protiv privatizacije, naglašavajući probleme sa kojima se suočavaju zemlje u tranziciji.

Neoinstitucionalna teorija nas podučava da u sagledavanju tih barijera razvoju nije dovoljno uočiti samo značaj delovanja države. Pogotovo je opasno uticaj države i drugih institucionalnih činilaca zanemariti, jer je država često institucija najснаžnijeg političkog uticaja, a uticaj političkih činilaca, odnosa i struktura je presudan za razvoj svake zemlje. Međutim, neophodno je izučiti i delovanje, odnosno uticaj i drugih institucija, formalnih i neformalnih grupa da bi se razvoj društva realistično sagledao, objasnio i unapredio. Neoinstitucionalisti, naime, smatraju da su mnogi problemi nastali tokom procesa socijalne transformacije u Istočnoj Evropi prvenstveno problemi vizije i konceptualizacije i stoga naglašavaju ključnu ulogu institucija u transformaciji društava.

Konačno, danas je istraživačima dobro poznato da se ekonomski razvoj ne sastoji samo od ekonomskog rasta i strukturnih promena, već da pretpostavlja i opadanje siromaštva, nejednakosti i nezaposlenosti ljudi. U ovoj knjizi društveni razvoj tretiram kao multidimenzionalan proces neprekidnog rešavanja brojnih i komplikovanih socijalnih problema, sa jasnom predstavom da rešenja tih problema u isto vreme otvaraju nove i još složenije probleme/dileme (Hettne,

1990). U tom smislu, moje izučavanje procesa razvoja u Vojvodini i Srbiji uključuje važne promene u društvenom, političkom i kulturnom ambijentu zemlje, kao i u njenom ekonomskom razvoju. Kao što sam već pomenula, za razliku od drugih zemalja Istočne Evrope Srbija je devetu deceniju prošlog veka provela u izolaciji i daleko od tranzicije. Prema tome, razvojni koncepti koji su primenjeni u Istočnoj i Centralnoj Evropi - tzv. Veliki prasak (Big Beng, odnosno Šok terapija), koncept gradualizma primenjen u Istočnoj Aziji, teško bi se mogli koristiti u izučavanju promena koje su se dogodile u Srbiji.

Raspad socijalističkog sistema i same SFRJ išao je uporedo sa jačanjem nove kolektivističke ideologije - nacionalizma i etno-demokratije (Sekelj, L., 1990). Bivša srbijanska vlada odbijala je reforme koje su mogle da dovedu do tržišne ekonomije i do parlamentarne demokratije i stvorila je kontekst nerazvijenosti pod upravom države sa svim negativnim, čak razarajućim ekonomskim posledicama, tj. ekonomskim haosom (Lazić 2000:10) i političkim uslovima rata i nacionalizma (unutra) i izolacije (spolja).

U takvom zatvorenom društvu reprodukovao se nominalno posmatrano pluralistički sistem, ali sa totalitarnim karakteristikama, odnosno, sistem „kvazidemokratije". Takav sistem imao je sličnosti sa starim socijalističkim sistemom. On je imao monopolističku strukturu vlasti i upravljački mehanizam (lider upravlja partijom koja upravlja državom koja upravlja ekonomijom). Kolektivizam je bio ideološka osnova vlasti i imao je izraženu odbojnost prema građanskim i individualnim političkim i ekonomskim inicijativama. Konačno, on je posedovao autoritarnu upravljačku strukturu koja je sprečavala političke i ekonomske promene.

Sa druge strane, takav društveni i politički sistem bio je i sličan i različit u odnosu na društvene sisteme zemalja u tranziciji. Sličan, jer je takođe uveden pluralizam političkih partija. Međutim, takav sistem bio je i bitno različit, jer je sadržavao značajnu administrativnu kontrolu cena, kao i kod uvoza i izvoza. Takođe, tržište radne snage i kapitala praktično nije postojalo - ono se tek danas, nakon usvajanja novog Zakona o radu (2001), nalazi u procesu formiranja.

U celini gledano, režim je posedovao neograničenu političku i ekonomsku moć i koristio ju je u cilju najpre samoodržanja i samoreprodukcovanja, a kasnije samoopstanka (kreiranje hiperinflacija, povećanje socijalnih davanja pred izbore i si.). Ova specifična državna ekonomska politika i strategija nerazvoja ne samo da je sprečavala tranziciju ka tržišnoj privredi i parlamentarnoj demokratiji, već je bivala praćena paralizom funkcionisanja društvenih institucija. One su postajale sve punije paradržavnim strukturama, korupcijom i kriminalom. U takvim okolnostima, bivša socijalistička Vlada bila je privilegovana, dok su ogromni slojevi stanovništva siromašili, a društvene nejednakosti se rapidno uvećavale. Taj kontekst dirigovanog nerazvoja od strane države proizveo je odsustvo normalnih uslova za realizaciju potencijala svih ljudi, ali je takođe kreirao i složene i delom posebne posledice za žene u Srbiji. Neke od njih mogu se direktno pripisati odsustvu mira kao društvene vrednosti i odsustvu kulture

nenasilja. Žene su bile žrtve dvostrukog nasilja, kako od strane države, tako i od strane muškaraca. Arogantna nacionalistička politika, podržavana tokom protekle decenije od strane države (i velikog dela stanovništva), i jačanje međunarodne izolacije prouzrokovali su opšte osiromašenje stanovništva u takvom obimu da ga se jedva sećaju najstarije generacije stanovništva, a žene je vratila u kuhinju. Državna ideologija podržavala je ovaj talas maskulinizma i nacionalističkog svođenja žena na ulogu majke, a istovremeno je ekonomska politika ugrožavala ženski položaj na tržištu rada, osnažujući njihovu nezaposlenost ili rad na crno i snižavajući njihov životni standard, kao i društvenu bezbednost, poput zdravlja i penzija ili porodiljskih naknada.

Osnovni trendovi očekivanih rodni nejednakosti na tržištu rada u Srbiji u tranziciji

Konačno započete demokratske promene u Srbiji nakon 5. oktobra 2000. godine nagoveštavaju prve korake u kretanju dnistva od dirigovanog nerazvoja i izolacije ka parlamentarnoj demokratiji i saradnji sa svetom. Nakon usvajanja novih, za tranziciju privrede i društva ključnih zakona o radu i privatizaciji (2001), započete su i radikalne reforme postojećeg ekonomskog sistema ka tržišnoj ekonomiji. Zahvaljujući iskustvu drugih država u tranziciji, tokom ovih procesa (Beyond Transition, 2000) odigravaju se bitne promene u položaju žena u društvu, politici i ekonomiji, naročito na tržištu rada, i može se očekivati da će se te promene nastaviti.

Empirijska istraživanja o uticajima tranzicije na žene u istočnoevropskim zemljama pokazuju da su žene opet ugrožene na više načina. Iako se oblici i sadržaji reformi u istočnoevropskim zemljama razlikuju od zemlje do zemlje, sličnost u položaju žena je već zapažena (UNESCO, 2000). Svako takvo istraživanje potvrđuje da su reforme doprinele pogoršanju ekonomskog i društvenog položaja žena.

Danas se zvanična socijalistička ideologija rodne jednakosti i ženske emancipacije u zemljama u tranziciji doživljava kao deo represivnog socijalističkog sistema i kao takva biva odbacivana. S druge strane, diskurs tržišne ekonomije koji je u ovim zemljama uveden i dalje jača, besplatno porodiljsko bolovanje i dečju zaštitu doživljava kao netržišne i time suvišne kategorije, koje nije potrebno duže garantovati od strane države. Takva refeminizacija odgajanja budućih naraštaja ponovo gura ženu u privatnost i potencijalnu potčinjenost. Međutim, pod pritiskom siromaštva najpre, žene se trude da ostanu u javnoj sferi kako bi svojoj porodici obezbedile opstanak i kako bi sačuvale sopstvenu ekonomsku poziciju. Drugim recima, to znači da nije realno očekivati smanjenje ponude ženskog rada na tržištu.

U izvesnoj meri moguće je predviđati kako će pomenute tranzicione promene uticati na poziciju žena na tržištu rada u Srbiji. Može se očekivati, dakle, da slomom socijalističke razvojne ideologije puna zaposlenost više neće

biti garantovana i da će zvanično proklamovana socijalistička rodna jednakost doživljavati dalju eroziju (opadanje uticaja). Tranzicione promene će uticati na promenu relativne pozicije muškaraca i žena na tržištu rada na različite načine. Na primer, verovatno je da će tranzicija voditi daljem porastu nezaposlenosti kao posledica ukrštanja dva suprotna trenda: opadanja tražnje za ženskim radom i povećanja ponude ženske radne snage.

Na ponudu ženske radne snage utiče više faktora - od nivoa dohotka i zaposlenosti, muškog doprinosa kućnim poslovima, broja dece, državne politike prema porodici i deci, raspoloživosti kućnim pomagalima, do opšteprihvaćenih društvenih normi i shvatanja prema ženskom radu i dr. Nove ideologije (antikomunizam) i nacionalizam izvesno će uticati na poslednje, dok će ekonomske promene uticati na prethodno. Naravno, svi ovi faktori uticaja neće se menjati odmah, ili bar ne u prvoj fazi tranzicije, ili bar njihova promena neće biti dramatična. Najveća pramena dešavaće se na ideološkom nivou u smislu ohrabrivanja patrijarhalne ideologije -diskursa tržišne ekonomije i privatizacije i insistiranja na efikasnosti kao ključnom društvenom kriteriju, što će ugrožavati ženske pozicije.

Jedan od načina da pratimo šta se dešava sa ženskom radnom snagom u Srbiji jeste primena rodne perspektive na sektorsku i demografsku analizu. Sektorska analiza odgovara na pitanje ženskih perspektiva u specifičnim ekonomskim sektorima gde su žene preovlađujuće ili malobrojnije među zaposlenim, odnosno nezaposlenim, kao i na pitanje o mogućnostima njihovog zaposlenja u drugim sektorima. Tako je dobro poznato da su perspektive ženske zaposlenosti u teškoj industriji veoma loše. Proizvodnja u ovoj oblasti je kapitalno intenzivna (veći je udeo kapitala u stvaranju jedinice proizvoda nego rada). Takođe, ta proizvodnja je nekompetitivna, nekonkurentna sa stanovišta izvoza u razvijene zemlje. Tu žene ne mogu očekivati šanse za zapošljavanje, već će i one zaposlene, kao prevashodno administrativne radnice u tim sektorima, biti prve pogođene procesom restrukturiranja.

S druge strane žene su, u sektoru lake industrije, posebno u sektorima proizvodnje potrošačkih dobara, češće zaposlene nego muškarci. Njihove perspektive u ovim i posebno radno-intenzivnim sektorima industrije uveliko zavise od novih investicija (u stvari zainteresovanosti stranog kapitala) i mogućnosti za razvoj novih tržišta i izvoza.

U trgovinama, bankama, turizmu, komunikacijama i sličnim delatnostima, čije se restrukturiranje, kao i delimična ekspanzija takvih sektora potom takođe očekuje, žene, pošto su brojnije među zaposlenima, mogu biti potencijalne dobitnice.

Doduše, iskustvo tranzicionih ekonomija pokazuje da su, u uslovima visoke nezaposlenosti, žene prve na udaru - prve iskušavaju opasnost od gubitka posla, pogotovo ako su u pitanju bolje plaćeni poslovi. Takve situacije se, generalno gledano, češće dešavaju u industriji nego u drugim sektorima. Takođe, potvrđeno je da su žene brojnije u loše plaćenim sektorima. To je

činjenica koja ne doprinosi samo ženskoj nezaposlenosti, već bitno utiče i na žensko siromaštvo.

Demografska analiza objašnjava žensku individualnu situaciju, odnosno šansu da žena u poređenju sa muškarcem dobije, odnosno zadrži određen posao. Žene se smatraju manje pouzdanom i skupljom radnom snagom u odnosu na muškarce. Poznato je da one u gotovo 100% slučajeva (u odnosu na muškarce) koriste prednosti jednogodišnjeg porodiljskog odsustva, da mnogo češće od muškaraca uzimaju bolovanje zarad negovanja dece. Takođe, može se očekivati da će se rodni jaz u nivou dohotka proširivati doprinoseći daljem pogoršavanju ukupnog ekonomskog položaja žena i njihovog mogućeg učešća na tržištu rada. Naime, opšte je poznato da žene u razvijenim zemljama Zapada zarađuju oko 30% manje u odnosu na njihove muške kolege istog ranga, obrazovanja i iskustva, i kvaliteta posla, kao i da je takav jaz veći u privatnom sektoru svojine nego u javnom. Pošto se u tranzicionim ekonomijama najbrži rast odigrava upravo u sektoru privatne svojine, verovatno je da će se rodni jaz u primanjima širiti i povećavati.

Pozitivne efekte promena naravno da treba očekivati, ali oni niti će koristiti svima, niti će doći odmah, odnosno brzo. Strukturne promene u privredi kreiraju potrebu za većom fleksibilnošću i mobilnošću radne snage ali, na kratak rok posmatrano, nezaposlenost ostaje visoka, a plate niske, ili bar nedovoljne.

Konačno, u uslovima visoke stope nezaposlenosti, kao što je to slučaj kod nas, mogu se takođe očekivati i strukturne promene u samoj zaposlenosti koje će voditi većoj dostupnosti privremenih i povremenih, sezonskih i loše plaćenih poslova. Nažalost, žene i u tim poslovima imaju šansu da budu potisnute od strane nezaposlenih muškaraca. Doduše, visokoobrazovane i specijalistički obučene žene mogu očekivati zaposlenje u sektorima koji će doživljavati ekspanziju. Ali, to će biti slaba uteha za malobrojne dobitnice u odnosu na mnogobrojne gubitnice u procesu prestrukturiranja privrede i transformacije društva.